

Politika interpretace.

Rétorické, diskursivní a textové hry

v normalizační literární kritice

Petr ANDREAS

Dizertační práce, Ústav české literatury a komparistiky FF UK, Praha 2015, 206 s.

Důležitou součástí bádání (nejen o období normalizace) je schopnost dešifrovat význam slov v pramenech. Zatímco většina historiček a historiků tuto kompetenci chápe jako součást své metody (aby byla schopna porozumět významům, které se v pramenech nacházejí, resp. alespoň načrtnout možné významové souvislosti, ambivalence a posuny, které se ve slovech sdělovaly či mohly sdělovat), jen zřídka tuto metodu – alespoň v prostoru soudobých dějin – předkládají k hlubší reflexi. Petr Andreas se rozhodl k literární kritice období normalizace přistoupit jiným způsobem. A kromě představení aktérů, jejich zájmů, konfliktů a pravidel hry se zaměřil na souvislost mezi konstrukcemi významů a mechanismy vyloučení a inkluze. Již v tomto ohledu se jedná o velmi důležitou práci, neboť v ní autor přináší nejen vhled do dějin specifického mikroprostoru, ale postihuje obecnější vzorce fungování normalizačního režimu. Takto položeným tématem se Petr Andreas pohybuje na pomezí literární vědy, sociální teorie a (sociálních a politických) dějin.

Ke cti autorovi v tomto ohledu slouží i to, že dosavadní zkoumání a interpretace nezavrhuje, ale snaží se je opatrně přepsat a s pomocí konceptu „politiky interpretace“ postihnout specifickou racionalitu tehdejšího jednání a interpretačních (a potažmo mocenských) zápasů. Činí tak ve třech pomyslných krocích: po důkladné reflexi teoretických východisek a analytických nástrojů zkoumá na vybraných příkladech klíčové myšlenkové figury, postupy a žánry literární kritiky, aby v posledním, třetím kroku, své badatelské výsledky zobecnil a nabídl výkladový model pro porozumění těmto zápasům v normalizačním období.

Úvodní kapitola (9-11) nabízí přehled cílů, motivací pro volbu předmětu, základních otázek i členění práce. Kapitola II. (12-21) představuje rozvedení úvodu: zaměřuje se na koncept „politiky interpretace“ – jeho vznik, nejdůležitější premisy, klíčové autory, kteří se v 80. letech podíleli na rozpracování a aplikaci tohoto přístupu. Již na tomto místě autor nastiňuje jednu z centrálních otázek práce – jak lze vlastně postihnout legitimitu normalizačního režimu (nikoliv primárně jakožto institucionálního systému, nýbrž toho, jak lidé psali a mluvili)? A již zde je také jasné, že autorovi jde nejen o analýzu znaků, nýbrž o specifickou teorii jednání, která by umožnila vysvětlit logiku postojů a strategií lidí v prostředí diktatury. Na tyto reflexe pak navazuje kapitola III. (22-42) s dílčími teoretickými otázkami. Pomocí kategorie „předporozumění“ autor oponuje snaze vykládat dějiny normalizace pouhou mechanickou aplikací dnešních forem sebe-prezentace a sebe-chápání na minulou realitu. Na několika příkladech, nejdůkladněji na Fideliově *Řeči komunistické moci* autor ukazuje úskalí přístupu, pojímajícího komunistickou ideologii jen jako „lež“ nebo „zástěrku“ a předpokládající jednosměrný pohyb ideologie shora dolů (od KSČ ke společnosti). Andreas zde poprvé

formuluje motiv, který se stane jedním z klíčů jeho další analýzy, totiž že ideologické texty často procházely procesem tvrdého vyjednávání, v němž se protínaly různé zájmy (definované profesně, příslušností ke skupinám vlivu apod.). A že jejich výklad nemusel být jednoznačný a ani proces jejich dalšího výkladu a osvojení nikdy předem jistý. Pomocí kategorie „sebe prezentace“ pak autor upozorňuje na snahu aktérů (bez rozdílu, zda se dříve nacházeli uvnitř nebo vně etablovaného systému institucí) vidět sebe sama a svou činnost v lepším světle. Kapitola IV. (43-68) se věnuje obsahu doktríny a jejímu fungování – v tom, co přikazovala či zakazovala přímo (tedy vymezení tabu) i tam, kde vstupovala do vyjednávání prostřednictvím autority (tedy členství promlouvajícího ve straně nebo StB, autorita média jako Rudého práva apod.). Analyticky asi nejzajímavější, nejdůkladněji zpracované a dle mého názoru nejpřínosnější jsou kapitoly V. (69-85), VI. (86-137) a VII. (138-169) pojednávající o jednotlivých strategiích, přístupech a žánrech, které aktéři uplatňovali v prostředí literární kritiky v období normalizace. Na konkrétních příkladech zde autor uvádí mechanismy autocenzury, selekce (zejména vyloučení nepohodlných či zakázaných symbolů či osob z textů, aby odpovídaly předepsaným normám), podoby vynucování autoritativního jazyka, angažovanosti umění, formy sebekritiky, ezopského jazyka, psaní doslovů ke knihám atd. Na mnoha příkladech autor přesvědčivě ukazuje ambivalentní účinky těchto strategií, kdy disciplinační intence nemusely nutně vést ke zpřísnění kánonu a naopak snaha o inovaci (například prostřednictvím narážek či jinotajů) se mohla zcela míjet účinkem. Odtud pak může v závěrečné kapitole VIII. (170-180) dovodit, že spíše než analýza znaků v textech nebo analýza deklarovaných intencí nám o povaze normalizační kritiky řeknou více způsoby, jakými aktéři tyto znaky používali a jaké účinky to vyvolávalo v praxi. Vrací se tak zpět ke svým teoretickým východiskům a ukazuje, že ideologickou čistotu ani obsahovou inovaci v prostředí literární kritiky nelze vysvětlit pouze v kategoriích vnějšího politického tlaku, nýbrž že pro její vysvětlení potřebujeme porozumět smyslu, který aktéři přikládali svému jednání, a dešifrovat způsoby používání ideologického jazyka.

Pokud bych měl vyznačit nejcennější motiv práce, pak by jím byla zmíněná autorova snaha historizovat svůj předmět, tedy nepřistřihávat normalizační literární kritiku podle principů a měřítek, jimiž se definuje dnešní autorita textu (kategoriemi jako svoboda autora, individuální introspekce, autenticita, férové procedury atd.), nýbrž pochopit, jak fungovala autorita textu za normalizace – o jaké obraty se opírala, která tabu vyžadovala, jakými způsoby dosahovala inkluze a vyloučení. Tento přístup je nejen historičtější (ve smyslu pochopení minulosti namísto jejího nekritického pranýřování, vychvalování nebo opovržení), ale umožňuje postihnout historický vývoj v jeho mnohoznačnosti, tedy včetně ambivalencí a paradoxních účinků.

S tím pak úzce souvisí dle mého názoru skvělá volba pramenů – zejména posudků a recenzí, tedy textů, které svou povahou umožňují průhled k jemným (jinak málo viditelným) mechanismům inkluze a vyloučení.

Vedle toho bych pak vyzvedl skutečnost, že se autorovi jeho velmi zdařilou volbou perspektivy podle mého názoru podařilo proniknout k mnohosti motivací historických aktérů, jejichž jednání nebylo poháněno jen strachem a prospěchářstvím, ale stálo i na jistém světonázoru, resp. specifických představách o poslání umění, jeho nutných omezeních etc., které tehdejšími přísnými hierarchiemi, strnulými procedurami a autoritativnímu jednání dodávalo jistou smysluplnost. Zejména na tomto místě se ukazuje přesvědčivost Andreasova výkladového modelu, který se nemusí opírat o spekulativní úvahy o tom, čemu vlastně aktéři skutečně věřili nebo skutečně nevěřili, kde svůj souhlas nebo nesouhlas jen předstírali apod.

Pokud bych měl z pozice oponenta vyznačit body a argumentační postupy, které mohou budít jisté pochybnosti, postupoval bych ve třech krocích. Předně, autor se sice inspiroval v celé řadě důležitých teoretických prací, otevřenou otázkou však v práci zůstává možnost jejich hlubšího propojení. Sám si umím představit opatrné spojení některých motivů z díla Terryho Eagletona, Pierra Bourdieu a Frederica

Jamesona, jsem však již skeptičtější ohledně možnosti provázat je s dílem Hanny Arendtové nebo Roberta Mertona. Neznám sice přesně úzus v literární vědě, ale historické texty, inspirované teoretickými diskusemi, postupují trochu jinak – buď poskytnou hutný, třeba i málo čitelný, ale precizně vyargumentovaný text (o nějakém obecnějším problému) anebo se teoreticky spíše uskomní a nabídnou čtenářsky přívětivou aplikaci nebo rozvedení některých motivů (bez explicitního nároku na velkou teorii). V předložené práci, která nejde ani jedním z těchto dvou směrů, navíc čtenář znejistí i tam, kde vedle množství vysoce sofistikováných koncepcí a přístupů nalezne poměrně konvenční práci s některými důležitými pojmy jako *text* nebo *zájmy*, které sice v běžné řeči nemusí být a nejsou problematizovány, jejich pojetí v odborném provozu se však výrazně liší.

Za druhé mě v předložené práci trochu překvapilo, že autor nevyužil svou práci k tomu, aby čtenáři nabídl přehled klíčových obrátů a rétorických figur, typických pro praxi inkluze a vyloučení. Narazil přitom na řadu motivů, které se v posudcích, recenzích atd. opakovaly jako například „relativizace výdobytků“, „subjektivní výběr autorů“, „nehistorický přístup“, „nesprávná východiska“, „formální kritéria výběru“, odkaz na „fakta“ nebo „objektivní stav politické skutečnosti“, „fakta, která jsou dnes evidentní“ (zejm. s. 102-105, avšak i dále). Sám bych měl sklon považovat analýzu těchto obrátů (včetně například měření jejich četnosti) za důležitý ukazatel disciplinace a zařazení do ideologicky konformní pozice. A i na jiných místech jsem se nemohl zbavit dojmu, že autor nevyužil plně potenciál pramenného materiálu. Když například zkoumá Čejkovu kritiku Kundery (s. 109-112), všimá si napětí mezi tím, jak Čejka sám sebe ospravedlňoval (prostřednictvím figury otevírání zakázaného), a imperativy systému (podle oficiálního příkazu zostuzovat kapitalistické a zejména emigrantské umění), tyto dvě polohy však autor vykreslí vedle sebe, aniž by zkoumal jejich vzájemný vztah a případné účinky. Ptá se sice na Čejkovy motivace (a hovoří o „synergii kritikova hodnocení (...) a politické objednávky“ s. 112), ponechává však stranou důsledky, které tento rozporný vztah u klíčových osobností měl.

Na oba předešlé body navazuje třetí poznámka, totiž ne zcela jasná povaha toho, co autor míní pod *pragmatikou*. Nejdříve se totiž vůči pragmatice vymezí (v částech, kde se věnuje kritickému zhodnocení Fideliova textu), aby ji pak v závěru znovuzavedl. Domnívám se přitom, že má na mysli dvě zcela odlišné věci – na Fideliově textu kritizuje (dle mého názoru právem) představu, že aktéři „věděli své“ a pouze utilitárně používali jazyk, o jehož prolhané povaze dobře věděli a jemuž už nevěřili; zatímco v závěru jde o ustálená pravidla textu a reprodukce základních kódů, aby jednotlivé výpovědi byly věrohodné a přijatelné (bez ohledu na spekulativní otázku, v co lidé věří skutečně a co jen předstírají). Pokud by s těmito motivy autor dále pracoval, asi by dle mého osobního názoru bylo zapotřebí interpretační pozici vyjasnit.

Ačkoliv výše uvedené výhrady mohou vyznívat tvrdě, ve skutečnosti představují spíše vyostřené argumenty pro účely obhajoby. Práce navzdory některým výkladově otevřeným místům a ne vždy brilantní jazykové stránce představuje důležitý příspěvek k dějinám normalizace, zejména ve vztahu k pochopení mechanismů inkluze a vyloučení, fungování ideologie i možnostem její subverze. Předloženou dizertační práci proto velmi rád doporučuji k úspěšné obhajobě.

V Helsinkách, dne 8. května 2015

Doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph.D.